

יעקב חבל נחלתו

"יעקב - חָבֵל נַחֲלָתוֹ" (דברים לב, ט). פסוק פשוט זה התפרש על ידי החכמים בדרך "יצירתית". כפשוטו, 'חבל' הוא 'חלק' החלק והנחלה שיש לקב"ה בעולם. עבור החכמים זה חבל ממש, שזור מחוטים שונים, המקשר את האדם אל הקב"ה. הוא מעין כבל טלפוני מסתורי, או אולי חבל טבור. זהו רעיון מיסטי, ולמרות זאת יש מאחוריו תובנה חשובה. יש אמיתויות וערכים שאינם באים מההסתכלות וההתנסות החיצוניות. הם באים אלינו ממצאות שמעבר לנו וחושפים לפנינו עולם ערכים שאין המדע מסוגל לחקור. המצפון האנושי הוא אחד החושים שבחבל מסתורי זה. ואם על מאורעות חיצוניים מופלאים אמרו החרטומים אל פרעה "אֶצְבֶּע אֶל־לִהִים הִיא", הרי שעל המצפון שבתוכנו ניתן לומר שהוא טביעתה של אצבע זאת. זהו 'היצר הטוב' עליו דברו החכמים, המצוי במלחמה מתמדת נגד הנטיות האגואיסטיות שלנו, האינטרסים, הכדאיות, בקיצור 'היצר הרע'.

במעיי הדגה

המצפון נוכח בכל הספרות העולמית, ובאופן בולט, ביצירתו של דוסטויבסקי הנוצרי. עבורי הדוגמה הקלאסית ביותר נמצאת במה שניתן לכנות, דוסטויבסקי לתינוקות, פינקו: יצירתו של קרלו קולודי. זהו ספר ילדים "יהודי" במובהק. המוטיבים היסודיים שבספרי המוסר מצויים בו. הלידה אינה סיום התפתחותו העוברית של האדם. הוא נולד כפרויקט, כבובה של עץ, החייבת לעבוד על עצמה כדי להפוך בן-אדם, או בלשונו של הרמב"ם לזכות בצלם א-להים. מלווים אותו מלאכי חבלה "ידידותיים" המנסים לפתות אותו, ומלאכי שרת המשתדלים להזהיר אותו לא ליפול במלכודתם. המלאכים הרעים משקרים, מבטיחים לו גן עדן עלי אדמות, שוקולד וסמים, אך בועה אשלייתית זאת מתפוצצת עד מהרה. האדם מאבד את אנושיותו והופך בהמה. רק תהליך עמוק של היטהרות והקרבה יכול להציל אותו. קולו של גיפטו, אביו של פינקו, קורא לו ממעי הדגה. פינקו מגיע לשם, ומשם הוא יוצא לחיים חדשים. אין זה מקרה שאנו קוראים את ספר יונה בתפילת מנחה של יום הכיפורים, הספר שללא ספק השפיע על קולודי כשתיאר את "תשובתו" של פינקו.

ממעיי הדגה נשמע קולו של האב. האמנם מגיע אלינו המצפון מלמעלה, דרך חבל מסתורי, או אולי אינו אלא "הסופר-אגו" הפרוידיאני, קולו של נציג החברה, האב? זאת היא המחלוקת

הגדולה המלווה אותנו בעולמנו המודרני והפוסט-מודרני, משך שנים רבות. האם בדורנו הרלטיביסטי והציני, יכולים אנו עדיין להמשיך ולספר את הסיפור המיושן והתמים על תולדותיו של פינוקיו?

אכן, על התשובה והחרטה נטושה מלחמה פילוסופית גורלית. אמנם כן, גם בפילוסופיה, ואולי ראשית-כל בפילוסופיה, מתרחשות מלחמות קשות וגורליות. הן אינן מסתיימות בחיסול האויב, אך הן קובעות את השליטה על ארצות אינטלקטואליות ואת טיבן של האימפריות שברוח ובדעות, הקמות ונופלות. ואכן, גם בתחום זה של האשמה והמצפון התנהל ועדיין מתנהל מאבק איתנים, כשהעמדה המסורתית על התשובה הצליחה לשמור לעצמה רק טריטוריה מצומקת ומאויימת, בה היא עדיין ריבון. זאת מלחמת דעות, אך מאחוריה עומדים אנשים. ביניהם בולטת דמותו של אחד ממציאי המלחמה נגד רעיון התשובה: פרידריך ניצ'שה. כשקראתי בפעם הראשונה את כתבי ניצ'שה הערתי לעצמי בשולי ספרי שאני שומע קול נביא, נביא הסטרא אחרא. ודווקא בגלל כך, עיון בדבריו יוכל להבהיר לנו יותר את מלוא משמעותה של התשובה.

הגיבורים האמיתיים אינם המתחרטים והמתייסרים, אלא "הפושעים שעמם דוסטויבסקי חי בבית הכלא... כל כולם טבעים איתנים", שלא חזרו בתשובה, "העולים בערכם" על מי שנשבר ('הרצון לעוצמה', 233). בסעיף "נגד החרטה" (מס' 235) הוא כותב: "אינני אוהב סוג זה של פחדנות שאדם נפחד ממעשהו; אל לו לאדם להניח את נפשו לנפשה בלחצם של קלון ומבוכה היורדים עליו לפתע. טובה בשעה שכזאת גאווה קיצונית". ישראל אלדד ז"ל, מתרגמו של ניצ'שה, עיצב כאן ביטוי עברי נפלא. אסור לאדם להניח "נפשו לנפשה", את נפשו לבד, ללא השגחה, אף לרגע. דברים נוראים עשויים להתרחש בתוך הנפש, אם לא נשמור עליה בקפדנות.

מה עלול להתרחש בנפש אם לא נזהר? על כך עמד ר' משה חיים אפרים מסדילקוב בספרו 'דגל מחנה אפרים' (פרשת ויקרא) בשם סבו, הבעל שם טוב (הבעש"ט). בפרק שהתווסף לפרקי אבות (ו, ב) מדבר רבי יהושע בן לוי על בת הקול היוצאת יום ויום מהר חורב, וקוראת לנו לשוב מדרכנו הרעה. על כך שאל הבעש"ט, האומנם שומעים אנו בת-קול זאת? והיות "שאין שומעים" - למה יוצאת בת קול? "הנכד עונה בשם סבו כי בת-קול מתבטאת ב'הרהורי תשובה' הבאים לאדם בכל יום ומעוררים אותו לשוב ממעשיו". בת הקול קוראת לנו מתוך נפשו של האדם, "ובודאי מי שעומד ומצפה לזה... הנה בודאי ישמע ויבין שבא לעוררו בתשובה". קריאה זאת מפנימיותו של האדם היא הד לדיבור הנבואי, בת לקולו של הקב"ה, עליו נאמר: "וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה" (ויקרא א, א). אם נשאיר את הנפש לנפשה, היא עלולה לפעול "ללא אחריות" ולהתחרט!

אמנם כן לא בכל האשמותיו וטענותיו ניצ'שה טעה. במשפט האנושי הפנימי, מאחד המצפון סמכויות שונות. הוא "יועץ משפטי" הקובע את הדרך הנכונה ומתרה בנו פן נסור ממנה, הוא קטגור ושופט, ולפעמים אף תליין, המוציא לפעול גזר דין קשה. החסידות לימדה אותנו להיזהר מגזרי הדין של המצפון, ובייחוד מהעצבות הכרוכה בייסוריו. התשובה חייבת להיות מקור לשמחה, אך גם לתיקון. ניצ'שה קבל על החרטה: "בסופו של דבר, מה התועלת בכך? שום מעשה שמתחרטים עליו אין החרטה מבטלתו, וכן לא על ידי 'הסליחה' או כש'מכפרים עליו'. חייב אדם להיות תיאולוג על מנת להאמין בכוח מוחק אשמות: אנו, הבלתי-מוסריים מעדיפים לא להאמין ב'אשמה'". זאת היא בדיוק התשובה. החובה לערוך חשבון הנפש ולהתחרט, אך גם הסיכוי למחוק את האשמה, לתקן את הרע, ואף, כדברי חז"ל לממש את הבלתי אפשרי ולשנות ריטרואקטיבית את המציאות.

עיקר מלחמתו של ניצ'שה התנהלה כנגד הנצרות, אך הטיב להרגיש את המקורות היהודיים שבחלקם השפיעו על הנצרות. בספרו 'המדע העליז' (ס' 135) הוא כותב: "החטא אינו אלא הרגשה יהודית והמצאה יהודית" ומבחינה זאת "מגמתה של המוסריות הנוצרית כולה, הייתה ל'ייחד' את כל העולם". אמנם כן אם התשובה נופלת, ייפול אתה גם החטא. ניצ'שה מעריך את "התרבות היוונית העתיקה – זה העולם ללא תחושת חטא". עתה מקבל המושג "יִעֲקֹב - חָבֵל נִחַלְתָּ" מובן אחר. זו היא אכן תרומתו של יעקב, הרגשת החטא ואפשרות התשובה על רקע החופש האנושי.

עתה יכולים אנו לחזור אל הקטע מ"דגל מחנה אפרים". מוזכרים שם דבריו של 'בעל הטורים' המעיר שבביטוי 'ויקרא אל משה' ראשי התיבות יוצרות את המילה "אמו". מעניין! הקול הנשמע כאן איננו של האב אלא של האם, אליה מוליך חבל הטבור. בקבלה מסמלת ה'אם' את ספירת בינה, "אימא עילאה סוד התשובה". הבינה היא הגורם המשפיע על הקוסמוס כולו לגדול. היא, הבינה, ולא המקרה, מהווה המקור להתפתחות, שהיא ה"תשובה", הקוסמולוגית, הביולוגית וההיסטורית, ובאדם, גם הפסיכולוגית. היא מתבטאת במצפון הדוחף את הצעיר והצעירה ואומרת להם: גדלו! ואולי, הפיה הטובה של פינקו, אינה אלא סמל, בו מבלי לדעת ייצג קולודי, את האם, הבינה, התשובה.